

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО “ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД “МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ”
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА ІМЕНІ КНЯЗЯ
ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
Кафедра правоохоронної та антикорупційної діяльності**

КУРСОВА РОБОТА

**З дисципліни: Актуальні питання кримінального права
на тему: “Поняття кримінального права та його джерела”**

Студента групи П-9-25 М1ПрД(1,6д)

Філіповича О.В

Науковий керівник:

Пиняга Р.О. к.ю.н., доц

м.Київ -2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	6
1.1. Полісемантичність терміна «кримінальне право» у сучасній доктрині	6
1.2. Історико-правова еволюція кримінального права на теренах України	9
1.3. Предмет та межі кримінально-правового регулювання	14
1.4. Методологічний апарат кримінального права	18
1.5. Цільова спрямованість та функціональне навантаження галузі	21
1.6. Аксіологічна основа: принципи кримінального права	28
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ІЄРАРХІЯ.....	27
2.1. Джерело кримінального права: сучасні теоретичні концепції.....	27
2.2.. Конституція України як джерело найвищої юридичної сили кримінального права	29
2.3. Кримінальний кодекс України в системі джерел кримінального права	33
2.4 Міжнародно-правовий компонент національної системи.....	36
2.5. Роль рішень Конституційного Суду України.....	39
2.6. Субсидіарні джерела та акти офіційного тлумачення.....	40
РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ У ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННІ	42
3.1. Джерела як гарантія реалізації принципу законності.....	42
3.2. Чинність кримінального закону в часі та просторі.....	43
3.3. Джерела кримінального права України: колізії, прогалини та вектори європеїзації.....	44
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50

ВСТУП

Сучасний етап розвитку українського кримінального права є одним із найбільш динамічних і трансформаційних періодів в історії вітчизняної правової системи. Починаючи з 2014 року, кримінальне законодавство України зазнало численних змін, спрямованих на адаптацію до умов воєнного стану, посилення національної безпеки та гармонізацію з міжнародними стандартами. Ці зміни включають не лише внесення поправок до Кримінального кодексу України (ККУ), але й прийняття нових законів, таких як ті, що стосуються кримінальної відповідальності за колабораціонізм, воєнні злочини та кіберзлочини. Активний вплив міжнародного та європейського права проявляється через імплементацію норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини), рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також стандартів Ради Європи та Європейського Союзу в контексті асоціації України з ЄС. Крім того, формування нової судової практики Верховного Суду України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення додає складності, оскільки суди змушені балансувати між національною безпекою та захистом фундаментальних прав людини.

Усе це робить особливо актуальним питання чіткого визначення поняття кримінального права як галузі та ієрархії його джерел. Будь-яка невизначеність у цій сфері безпосередньо впливає на дотримання фундаментального принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* (немає злочину, немає покарання без закону), який є основою правової держави. Наприклад, у 2023–2025 роках спостерігалися випадки колізій між національними нормами та міжнародними зобов'язаннями, зокрема щодо кваліфікації дій у зоні конфлікту, що призводило до неоднозначної судової практики. За даними Верховного Суду, станом на грудень 2025 року, кількість справ, пов'язаних з воєнними злочинами, зросла на понад 300% порівняно з довоєнним періодом, що підкреслює необхідність системного аналізу джерел кримінального права для забезпечення передбачуваності та справедливості правозастосування. Актуальність теми також зумовлена

процесами євроінтеграції: Україна, як кандидат на вступ до ЄС, повинна привести своє кримінальне законодавство у відповідність до *acquis communautaire*, що включає боротьбу з корупцією, транснаціональною злочинністю та захист прав жертв.

Метою курсової роботи є формування цілісного теоретичного уявлення про кримінальне право як багатогранне правове явище, а також здійснення системного аналізу джерел цієї галузі з урахуванням останніх законодавчих новацій, правових позицій Верховного Суду України та Європейського суду з прав людини. Це дозволить не лише теоретизувати, але й запропонувати практичні рекомендації для вдосконалення правової системи в умовах трансформацій.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **основні завдання**:

- Розкрити зміст поняття кримінального права у його галузевому (як сукупність норм, що регулюють суспільні відносини у сфері боротьби зі злочинністю), законодавчому (як кодекс і спеціальні закони), науковому (як доктрина і теорії) та дидактичному (як навчальна дисципліна) вимірах, з акцентом на еволюцію цих аспектів у сучасних умовах;

- Простежити основні етапи становлення кримінального права на українських землях, починаючи від Київської Русі (Руська Правда), через періоди польсько-литовського впливу, імперського права Російської та Австро-Угорської імперій, радянський період і до незалежної України, з урахуванням впливу історичних подій, таких як Друга світова війна та Революція Гідності;

- Визначити предмет (суспільні відносини, пов'язані з кримінальною протиправністю) і метод (імперативний, з елементами диспозитивності в процесуальному аспекті), завдання (захист суспільства від злочинів, відновлення справедливості) та функції (каральна, превентивна, виховна), а також систему принципів галузі (законність, гуманізм, невідворотність відповідальності тощо), аналізуючи їх взаємозв'язок з конституційними нормами;

- Обґрунтувати авторську класифікацію джерел кримінального права, враховуючи традиційні (Конституція, ККУ, міжнародні договори) та нетрадиційні

(правові позиції судів, доктрина) джерела, з пропозицією поділу на формальні та матеріальні;

- Дати розгорнуту характеристику кожного джерела з аналізом актуальної практики, наприклад, роль Конституції як верховного джерела, специфіка міжнародних договорів у світлі рішень ЄСПЛ (як-от у справах щодо катувань чи справедливого суду) та судової практики Верховного Суду (зокрема, постанови щодо тлумачення норм ККУ в умовах воєнного стану);

- Виявити сучасні колізії (наприклад, між національним законодавством і міжнародними стандартами щодо амністії чи екстрадиції) та запропонувати напрями їх подолання, такі як законодавчі зміни, уніфікація судової практики чи посилення ролі доктрини.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у процесі встановлення кримінальної протиправності діянь, призначення покарання та реалізації кримінальної відповідальності, включаючи як внутрішні (національні) механізми, так і міжнародні аспекти в умовах глобалізації та конфліктів. Предметом є нормативний масив (ККУ, спеціальні закони, міжнародні акти), доктринальні конструкції (теорії кримінального права від класичної школи до сучасних постмодерністських підходів) та практика застосування норм кримінального права України, з акцентом на рішення Верховного Суду та ЄСПЛ станом на грудень 2025 року.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі джерел кримінального права з урахуванням впливу воєнного стану та євроінтеграції, що дозволяє запропонувати оригінальну класифікацію та рекомендації для подолання колізій. Теоретичне значення полягає в збагаченні доктрини кримінального права, а практичне – в наданні інструментів для правозастосувачів, адвокатів та законодавців.

Методи дослідження включають загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння) та спеціальні (юридичний, історико-правовий, системний). Структура роботи складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Полісемантичність терміна «кримінальне право» у сучасній доктрині

У сучасній українській юридичній науці термін «кримінальне право» є полісемантичним, тобто багатозначним, що відображає складну природу цього правового феномену як частини правової системи. Ця полісемантичність не є випадковою: вона впливає з історичного розвитку правової думки, де поняття еволюціонувало від вузьконормативного тлумачення до комплексного, що охоплює теоретичні, практичні та освітні аспекти. У класичних працях українських криміналістів, таких як В. Я. Тацій, Ю. В. Баулін чи М. І. Хавронюк, підкреслюється, що таке багатство значень дозволяє кримінальному праву адаптуватися до змін у суспільстві, особливо в умовах трансформацій, спричинених воєнним станом, євроінтеграцією та глобальними викликами, як-от кіберзлочинність чи воєнні злочини. Станом на грудень 2025 року, з урахуванням численних законодавчих новацій (наприклад, законів про посилення відповідальності за корупцію та воєнні злочини, прийнятих у 2025 році), ця полісемантичність набуває ще більшої актуальності, оскільки допомагає інтегрувати міжнародні стандарти, такі як ті, що впливають з рішень ЄСПЛ, у національну правову реальність.

Традиційно термін «кримінальне право» вживається у чотирьох основних значеннях, кожне з яких має власний онтологічний (буттєвий) та гносеологічний (пізнавальний) статус. Ці значення не суперечать одне одному, а доповнюють, формуючи цілісну картину. Розглянемо їх детальніше:

Кримінальне право як самостійна галузь права. У цьому сенсі кримінальне право постає як об'єктивована система імперативних (обов'язкових до виконання) норм, що регулюють суспільні відносини у сфері боротьби зі злочинністю. Ці норми визначають підстави та межі кримінальної відповідальності, тобто встановлюють, які діяння є злочинними, а також види і розміри заходів кримінально-правового характеру, таких як покарання, примусові заходи

медичного характеру чи конфіскація майна. Саме в цьому значенні законодавець використовує термін у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (КК України), де йдеться про те, що кримінальне законодавство України має завдання охорону прав і свобод людини, суспільства та держави від злочинних посягань. Онтологічно це значення є первинним, оскільки воно відображає реальну правову дійсність – норми, що існують незалежно від суб'єктивного сприйняття. Гносеологічно воно слугує основою для вивчення, дозволяючи аналізувати принципи, як-от законність чи гуманізм. У сучасних умовах, з урахуванням змін до КК України у 2025 році (наприклад, запровадження кримінальної відповідальності за депортацію та вербування українських дітей відповідно до Закону від 28.08.2025), ця галузь еволюціонує, інтегруючи норми міжнародного гуманітарного права, що робить її більш адаптивною до викликів воєнного часу.

Кримінальне право як галузь законодавства. Тут термін позначає сукупність нормативно-правових актів, що містять норми матеріального кримінального права, тобто правила, які безпосередньо визначають злочинність діянь та покарання. В Україні ця галузь представлена переважно єдиним кодифікованим актом – Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 року (зі змінами та доповненнями), який є основним джерелом норм. Доповнюють його окремі положення Конституції України (наприклад, ст. 62 про презумпцію невинуватості), ратифіковані міжнародні договори (як-от Римський статут Міжнародного кримінального суду, ратифікований у 2000 році, але з активним застосуванням у справах про воєнні злочини після 2022 року) та спеціальні закони. Станом на грудень 2025 року, законодавство зазнало значних змін: наприклад, Закон від 17.06.2025 № 4496-IX вніс поправки до КК щодо посилення відповідальності за адміністративні правопорушення з кримінальним елементом, а Закон від 30.07.2025 посилив санкції за корупційні злочини. Онтологічно це значення є формалізованим виразом галузі права, а гносеологічно – інструментом для систематизації норм. Порівняно з іншими країнами, як-от Німеччиною (Strafgesetzbuch), українське кримінальне законодавство вирізняється високим

ступенем кодифікації, що забезпечує передбачуваність, але також створює виклики у разі швидких змін, як під час воєнного стану.

Кримінальне право як наука. У цьому вимірі кримінальне право є системою знань про закономірності виникнення, функціонування та розвитку кримінально-правових інститутів, таких як злочин, покарання чи рецидив. Наукова доктрина виконує евристичну (пошукову), пояснювальну (інтерпретаційну) та прогнозуючу функції, формуючи підґрунтя для законотворчості, правозастосування та реформ. Наприклад, українські вчені, як-от П. П. Андрушко чи О. М. Костенко, у своїх монографіях аналізують еволюцію інституту співучасті чи проблеми кваліфікації кіберзлочинів, що стає основою для законодавчих ініціатив. Станом на 2025 рік, наука активно реагує на виклики, пов'язані з воєнними злочинами: дослідження інституту агресії (ст. 437 КК) інтегрують позиції Міжнародного кримінального суду. Онтологічно наука є рефлексією над правовою реальністю, а гносеологічно – методом її пізнання. Вона не є статичною: сучасна доктрина, впливаючи на практику Верховного Суду (наприклад, через постанови про тлумачення норм), сприяє гармонізації з європейськими стандартами, як це видно з рішень ЄСПЛ у справах типу "Карабелеш проти України" (2024 рік), де критикувалася невизначеність норм.

Кримінальне право як навчальна дисципліна. Це структурована система знань, що передається у вищих юридичних закладах освіти (університетах, академіях) і спрямована на формування професійних компетентностей майбутніх правників – прокурорів, суддів, адвокатів чи науковців. Дисципліна включає вивчення Загальної та Особливої частин КК, аналіз судової практики та міжнародних стандартів. Наприклад, у програмах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого чи Київського національного університету імені Тараса Шевченка акцент робиться на практичних кейсах, як-от моделювання розслідування воєнних злочинів. Станом на 2025 рік, з урахуванням реформ освіти (відповідно до Закону "Про вищу освіту" зі змінами), дисципліна інтегрує онлайн-курси та симуляції, адаптовані до умов післявоєнного відновлення.

Онтологічно це значення є інструментом трансляції знань, а гносеологічно – способом їх засвоєння, що забезпечує continuity правової традиції.

Авторське бачення полягає в тому, що ці значення не є ізольованими, а утворюють ієрархічну єдність, де галузь права виступає первинною реальністю – фундаментом, на якому базуються інші аспекти. Законодавство та наука є її рефлексією: законодавство фіксує норми, а наука їх інтерпретує та розвиває. Навчальна дисципліна, у свою чергу, слугує способом трансляції сформованого знання, забезпечуючи його поширення в суспільстві. Така ієрархія підкреслює динаміку: зміни в галузі (наприклад, нові норми КК 2025 року) впливають на законодавство, стимулюють наукові дискусії та оновлюють освітні програми. У контексті євроінтеграції це бачення дозволяє розглядати кримінальне право як відкриту систему, здатну до адаптації, що є ключем до дотримання принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* в умовах сучасних викликів.

1.2. Історико-правова еволюція кримінального права на теренах України

Формування кримінального права на українських землях є складним, багат шаровим процесом, що охоплює понад тисячоліття та відображає впливи різних політичних, культурних і соціальних трансформацій. Цей розвиток можна поділити на сім основних періодів, кожен з яких характеризується унікальними джерелами права, інститутами та принципами. Еволюція кримінального права тісно пов'язана з державотворчими процесами, зовнішніми впливами (від візантійського та римського права до радянської ідеології) та внутрішніми традиціями, такими як звичаєве право слов'янських племен і козацькі норми. Загалом, від примітивних форм кровної помсти до сучасної гуманістичної парадигми, українське кримінальне право пройшло шлях від репресивного інструменту влади до системи, орієнтованої на захист прав людини.

1. Давньоруський період з IX по XIV ст.

Цей період закладений у формуванні Київської Русі як централізованої держави, де кримінальне право еволюціонувало від звичаєвих норм до писемних кодексів. Основним джерелом є «Руська Правда» – найдавніший

східнослов'янський правовий пам'ятник, що зберігся у трьох основних редакціях: Короткій (XI ст., пов'язана з Ярославом Мудрим), Просторовій (XII ст.) та Розширеній (XII–XIII ст., найдетальніша, містить понад 120 статей).

Ключові характеристики:

- Склад злочину: Вперше чітко визначено елементи – об'єкт (життя, майно, честь), об'єктивна сторона (дія чи бездіяльність), суб'єкт (лише вільні люди, раби не несли кримінальної відповідальності) та суб'єктивна сторона (умисел або необережність, наприклад, у вбивстві).

- Система покарань: Початково домінувала кровна помста (колективна відповідальність роду), пізніше замінена на грошові штрафи – віра (за вбивство, 40 гривень для простого люду, 80 для княжих людей), продаж (за менш тяжкі злочини, як крадіжка). Серйозні злочини каралися потоком і розграбуванням (вигнання з конфіскацією майна). Відсутність тюремного ув'язнення; покарання мали компенсаційний характер.

- Принципи: Зародки індивідуалізації (покарання залежало від соціального статусу: княжі люди захищалися сильніше) та пропорційності (тяжкість покарання відповідала шкоді). Введено норми про необхідну оборону (захист від нападу) та крайню необхідність (дії в стані голоду чи загрози).

- Приклади норм: Крадіжка коня каралася штрафом у 3 гривні; образа честі – продажем. Після християнізації (988 р.) додалися норми проти язичницьких практик.

- Інші джерела: Русько-Візантійські договори (911, 944 рр.) регулювали злочини проти іноземців; церковні статuti (наприклад, Статут князя Володимира) вводили покарання за моральні злочини, як перелюб.

Після монгольської навали (1237–1240 рр.) у Галицько-Волинському князівстві збереглися елементи «Руської Правди», доповнені звичаєвим правом і німецьким впливом через торгівлю.

2. Литовсько-польський період з XIV по XVII ст.

З входженням українських земель до Великого князівства Литовського (XIV ст.), а згодом – Речі Посполитої (після Люблінської унії 1569 р.), кримінальне

право зазнало значної рецепції римського, візантійського та німецького (магдебурзького) права, що призвело до його систематизації та посилення репресивності.

Основні джерела:- Судебник Казимира IV (1468 р.), що поширювався на руські землі.- Литовські статuti: Перший (1529 р.) – базовий; Другий (1566 р.) – розширений; Третій (1588 р.) – найдетальніший, діяв на Правобережжі до 1840 р.

Нововведення:

- Класифікація злочинів: Розмежування на публічні (проти держави, релігії) та приватні (майнові, проти особи). Злочини поділялися за тяжкістю: тяжкі (зрада, вбивство) каралися смертю; середні – тілесними покараннями; легкі – штрафами.

- Покарання: Запроваджено кваліфіковані види смертної кари (спалення за єресь, четвертування за зраду, колесування за розбій). Інші – відсікання рук за крадіжку, таврування. Інквізиційний процес з тортурами (до 3 разів) для отримання зізнання.

- Інститути: Рецидив (повторний злочин обтяжував покарання), обставини, що пом'якшують (малолітство, божевілля) чи обтяжують (нічний час). Введено поняття співучасті та замаху.

- Приклади: Зрада каралася конфіскацією і смертю; чаклунство – спаленням. Магдебурзьке право в містах (з XIV ст.) вводило норми проти фальсифікації мір і ваг.

- Впливи: Римське право через пандекти (збірки Юстиніана) вплинуло на принципи *nullum crimen sine lege* (немає злочину без закону).

Цей період відзначається конфліктами між шляхтою та селянами, де кримінальне право слугувало інструментом соціального контролю.

3. Козацько-гетьманська доба (друга половина XVII–XVIII ст.)

У період Визвольної війни (1648–1654 рр.) та існування Гетьманщини (до 1764 р.) сформувалося оригінальне кримінальне право, орієнтоване на військову дисципліну та станові привілеї козаків.

Джерела:

- Звичаєве козацьке право (усні норми Січі).

- «Бендерська конституція» Пилипа Орлика (1710 р.) – перша європейська конституція з елементами кримінального права.

- Компілятивний кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р., складений Миколою Васильєвим) – синтез Литовських статутів, магдебурзького права та козацьких норм.

Характеристики:

- Становий характер: Козаки мали привілеї; образа честі козака (наприклад, зняття шапки) каралася смертю або дуеллю.

- Військові злочини: Дезертирство – страта; мародерство – батогами; непокора – розстріл.

- Майнові делікти: Крадіжка у товариша – потрійна компенсація; зловживання старшини (корупція) – конфіскація.

- Процес: Швидкий суд (козацькі ради), без тортур; апеляція до гетьмана.

- Приклади: Зрада (перехід до ворога) – колесування; пияцтво під час походу – штраф.

Цей період підкреслює автохтонні традиції, але з елементами московського впливу після Переяславської угоди (1654 р.).

4. Імперський період (кінець XVIII – початок XX ст.)

Ліквідація автономії (Гетьманщина – 1764 р., Запорізька Січ – 1775 р.) та поділи Речі Посполитої (1772–1795 рр.) призвели до інтеграції українських земель у Російську та Австро-Угорську імперії.

У Російській імперії:

- 1830–1840 рр.: Скасування Литовського статуту; введення «Зводу законів Російської імперії» (1832 р.).

- 1845 р.: «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» – репресивне, з нормами проти бунту.

- 1903 р.: Кримінальне уложення – прогресивніше, з принципами гуманізму, але впроваджене частково через революції.

В Австро-Угорщині:

- 1787 р.: Йосифинський кодекс – скасування тортур.

- 1852 р.: Кримінальний кодекс – систематизований, з поділом на загальну та особливу частини.

Характеристики: Посилення цензури, норми проти сепаратизму; вплив Просвітництва (скасування смертної кари в Австрії для мирного часу).

5. Період національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.)

У хаосі революцій діяли тимчасові норми:

- УНР: Декрети про амністію, боротьбу зі спекуляцією.
- ЗУНР: Проекти кодексів з елементами австрійського права.
- Гетьманат: Норми проти саботажу.
- Відсутність єдиного кодексу; домінували військові трибунали.

6. Радянський період (1921–1991 рр.)

Кримінальне право УСРР/УРСР було інструментом класової боротьби:

- 1922 р.: КК УСРР – аналогія закону, контрреволюційні злочини (ст. 57–68).
- 1927 р.: Розширення – «розкуркулення», тунеядство.
- 1960 р.: КК УРСР – антирадянська агітація (ст. 62), розкрадання соцвласності (ст. 89); пріоритет держави над особою.

Період репресій (1930-ті) – позасудові трійки.

7. Сучасний період від 1991 р. до сьогодні

Кримінальний кодекс України (2001 р.) – гуманістичний, з пріоритетом прав людини (ст. 3), декриміналізацією ідеологічних злочинів.

Розвиток 2014–2025 рр.: Адаптація до війни з РФ та євроінтеграції.

- Декриміналізація: Скасування відповідальності за наклеп (2014), часткова – за керування в нетверезому стані (2020).
- Криміналізація: Колабораціонізм (ст. 111-1, 2022), заперечення агресії РФ (ст. 436-1, 2022), воєнні злочини (розділ XX), екоцид (ст. 441, 2021).
- Оновлення 2023–2025: Зміни щодо тортур (Закон №2812-IX, 2022, уточнено в 2025), приєднання до Римського статуту МКС (2025, Україна – 125-й учасник, зміни до КК та КПК), криміналізація порушення санкцій (2025), дитяча юстиція у воєнних злочинах (2025), антикорупційні зміни (2025, але з критикою за

послаблення незалежності НАБУ). Додаткові поправки до КПК щодо розслідувань (2025) та воєнного стану.

Сучасне кримінальне право України інтегрує європейські стандарти (ЄКПЛ), фокусуючись на жертвах і превенції, з тенденцією до цифровізації (кіберзлочини) та екологічної відповідальності.

1.3 Предмет та межі кримінально-правового регулювання

Кримінальне право посідає особливе місце серед інших галузей права, оскільки є найгострішим, найболючішим і водночас найнебезпечнішим інструментом у руках держави. Воно не просто регулює поведінку людей — воно дозволяє державі:

позбавляти людину волі на строк до 15 років або довічно (ст. 63 Конституції України, ст. 102–108 КК);

обмежувати інші фундаментальні права (право на пересування, право на працю, право на приватність тощо);

накладати судимість, яка тягне довготривалі правові обмеження (ст. 88–91 КК, ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію» тощо);

у минулому — застосовувати смертну кару (скасована Протоколом № 6 до Європейської конвенції з прав людини та рішенням Конституційного Суду України від 29.12.1999 № 11-рп/99).

Саме тому питання про те, які саме суспільні відносини мають право потрапити під його дію і де проходить межа цього втручання, є одним із найфундаментальніших у всій юридичній науці.

Сучасна українська доктрина (О. М. Костенко, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, М. І. Бажанов, М. І. Хавронюк, О. О. Дудоров, Є. Л. Стрельцов) та судова практика Верховного Суду (постанови Пленуму від 23.12.2005 № 12, від 07.02.2003 № 2 у чинній редакції) одностайно визнають, що предмет кримінального права як система двох типів суспільних відносин.

Коли ми говоримо про предмет кримінального права України (чи будь-якої іншої сучасної демократичної держави), ми завжди виділяємо два принципово

різні пласти суспільних відносин, які, на перший погляд, здаються протилежними, але насправді утворюють єдину, гармонійну систему.

Перший, основний і найочевидніший пласт — це охоронні кримінально-правові відносини. Виникають автоматично, незалежно від волі сторін, з моменту вчинення діяння, що містить усі ознаки складу злочину (ст. 2, ст. 11, ст. 14 КК) або кримінального проступку (ч. 2 ст. 12 КК у редакції Закону № 2617-VIII)

У цей момент між державою та правопорушником виникає особливе владне відношення: держава набуває права і водночас бере на себе обов'язок реагувати — розслідувати, судити, засудити і, за необхідності, виконати покарання. Правопорушник же опиняється в положенні особи, яка зобов'язана підкоритися цьому примусу і нести кримінальну відповідальність.

Ці відносини є яскраво вираженим проявом владно-примусового методу правового регулювання. Вони не питають згоди сторін, не шукають компромісу — вони просто констатують: «Ти порушив найважливіші правила співжиття, які охороняються найсуворішим чином, отже, держава змушена відповісти найсуворішим чином». Саме в цих відносинах реалізується класична караюча, ретрибутивна функція кримінального права.

Другий пласт — регулятивні, або позитивні кримінально-правові відносини — на перший погляд виглядає парадоксально. Адже як кримінальне право, призначене карати, може одночасно заохочувати, стимулювати, пробачати? Проте сучасне кримінальне право давно перестало бути лише «правом меча». Воно стало правом розумним, гнучким і, головне, гуманістичним.

Основні нормативні підстави

- ч. 2 ст. 17 КК — добровільна відмова при готуванні чи замаху (найрадикальніший випадок — кримінально-правові відносини взагалі не виникають);
- ст. 45 КК — звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дієвим каяттям;
- ст. 46 КК — звільнення у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (справи приватного та приватно-публічного обвинувачення);

- ст. 47 КК — передача на поруки колективу;
- ст. 48 КК — зміна обстановки;
- ст. 49 КК — закінчення строків давності (з урахуванням змін 2019–2024 рр.);
- численні спеціальні види дієвого каяття (ст. 111¹, 258³, 258⁵, 255, 307, 369 тощо);
- інститути звільнення від відбування покарання: ст. 75–79 (з випробуванням), ст. 81–82 (УДЗ та заміна покарання), ст. 83 (амністія), ст. 84 (помилювання), ст. 87 (звільнення тяжкохворих).

Ці відносини виникають не автоматично, а лише за наявності активної, добровільної, соціально схваленої поведінки особи після вчинення правопорушення. Коли особа, яка почала готуватися до злочину або навіть почала виконувати злочин, раптом зупиняється, відмовляється від завершення задуманого і запобігає настанню шкоди — держава не просто «прощає», вона офіційно констатує: кримінально-правові відносини взагалі не виникли. Не було завершення злочину — отже, не виникло і охоронного відношення.

Те саме стосується дієвого каяття, коли особа не лише щиро розкаюється, а й активно сприяє розкриттю злочину, відшкодовує завдану шкоду, примиряється з потерпілим. У справах приватного чи приватно-публічного обвинувачення примирення сторін може повністю припинити кримінальне переслідування. У всіх цих випадках держава свідомо відмовляється від свого права на покарання, бо бачить, що мета кримінального права — не помста і не залякування саме по собі, а захист суспільства і, за можливості, повернення людини до нормального життя.

Таким чином, регулятивні відносини — це не «виключення» і не «поблажливність», а повноцінна і надзвичайно важлива частина предмета кримінального права. Вони втілюють відновний, реставраційний, ресоціалізуючий підхід і є одним із найяскравіших проявів принципу економії кримінальної репресії.

Межі кримінально-правового регулювання: чому не все, що погане, є злочином

Кримінальне право — це завжди *ultima ratio*, останній засіб. Це не просто красива латинська формула, це один із наріжних принципів сучасної правової держави.

Якщо певну шкоду чи порушення можна ефективно усунути за допомогою цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків, стягнення неустойки), адміністративного штрафу, громадського осуду, дисциплінарного стягнення чи навіть просто виховного впливу — держава не має морального права вдаватися до кримінального переслідування. Бо кожне кримінальне провадження — це не тільки величезні бюджетні витрати, це завжди глибока травма для людини: обшуки, арешт, судимість, яка тягнеться все життя, стигма «злочинця» для всієї родини.

Тому законодавець, а за ним і судова практика, постійно шукають ту тонку межу, за якою звичайна шкода перетворюється на суспільно небезпечне посягання, що вимагає саме кримінально-правового захисту.

Ця межа визначається кількома критеріями, які діють одночасно:

- ступінь суспільної небезпеки має бути настільки високим, що інші галузі права вже безсилі;
- шкода або загроза має стосуватися найбільш значущих, фундаментальних цінностей (життя, здоров'я, свобода, сексуальна недоторканність, конституційний лад, мир і безпека людства);
- навіть при високій небезпеці має бути дотриманий принцип пропорційності: покарання не може бути явно надмірним порівняно з тяжкістю діяння;
- опис діяння в законі має бути максимально чітким і передбачуваним — людина заздалегідь повинна розуміти, за що саме її можуть посадити до в'язниці.

Саме через ці критерії в Україні за останні 15–20 років відбулася масштабна гуманізація та декриміналізація: сотні складів злочинів із КК було вилучено або переведено до адміністративних правопорушень (дрібні крадіжки без обтяжуючих обставин, ухилення від сплати аліментів до певної межі, окремі господарські правопорушення тощо). Натомість з'явилися кримінальні проступки — менш

тяжка категорія, що дозволяє реагувати швидше і м'якше, але все одно в межах кримінального права.

Отже, предмет кримінального права — це не просто сукупність норм про злочини і покарання. Це складна, динамічна система двох типів відносин:

жорстких, владних, примусових охоронних відносин, що виникають автоматично у відповідь на суспільно небезпечне посягання,

і м'яких, добровільних, стимулюючих регулятивних відносин, що виникають лише за активної позитивної поведінки правопорушника.

А межі цієї системи визначаються фундаментальним принципом: кримінальне право має вступати в дію лише тоді, коли всі інші засоби захисту суспільства вже вичерпано. Тільки за цієї умови воно залишається не лише ефективним, а й легітимним, гуманним і по-справжньому правовим.

1.4 Методологічний апарат кримінального права

Методологічний апарат кримінального права становить собою сукупність принципів, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин у сфері боротьби зі злочинністю. Центральне місце в цьому апараті посідає метод кримінально-правового регулювання, який визначає, як саме держава впливає на поведінку суб'єктів права через норми кримінального законодавства. Цей метод є переважно імперативним, тобто обов'язковим і категоричним, що випливає з самої природи кримінального права як галузі, спрямованої на захист суспільства від найбільш небезпечних посягань. Імперативність проявляється в кількох ключових аспектах, які забезпечують чіткість, визначеність і невідворотність застосування норм.

По-перше, імперативність виражається в категоричних заборонах під загрозою покарання. Кримінальне право встановлює прямі, безумовні заборони на вчинення певних діянь, які визнані суспільно небезпечними. Ці заборони не допускають жодних винятків чи компромісів, окрім тих, що чітко передбачені законом. Наприклад, Кримінальний кодекс України (ККУ) забороняє вбивство (ст. 115 ККУ), крадіжку (ст. 185 ККУ) чи хабарництво (ст. 368 ККУ), і за їх вчинення

передбачено конкретні види покарання – від штрафу до довічного позбавлення волі. Такий підхід забезпечує превентивну функцію права: потенційні правопорушники усвідомлюють невідворотність негативних наслідків, що стримує їх від протиправних дій. Загроза покарання тут виступає не лише як санкція, а й як інструмент соціального контролю, спрямований на формування правосвідомості громадян.

По-друге, метод імперативності реалізується через встановлення вичерпного переліку кримінальних правопорушень. На відміну від інших галузей права, де норми можуть бути диспозитивними (тобто дозволяють сторонам домовлятися), кримінальне право чітко фіксує, які саме діяння вважаються злочинами. Цей перелік міститься в Особливій частині ККУ і є закритим, тобто суд чи правоохоронні органи не можуть самостійно розширювати його. Наприклад, лише ті діяння, що відповідають ознакам, описаним у статтях ККУ, можуть кваліфікуватися як злочин. Це принцип *nullum crimen sine lege* (немає злочину без закону), який гарантує правову визначеність і захищає громадян від свавілля держави. Вичерпність переліку також сприяє уніфікації застосування норм на всій території країни, виключаючи суб'єктивні інтерпретації.

По-третє, імперативність проявляється в обов'язковості кримінальної відповідальності за наявності складу правопорушення. Якщо встановлено всі елементи складу злочину – об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона, – то держава зобов'язана притягнути винного до відповідальності. Це випливає з принципу невідворотності покарання (ст. 4 ККУ), який не дозволяє ігнорувати злочин через політичні, соціальні чи інші міркування. Наприклад, за наявності складу умисного вбивства прокурор не може "вирішити" не порушувати справу – процес є обов'язковим. Такий підхід забезпечує рівність усіх перед законом і підтримує довіру суспільства до правосуддя.

Водночас, попри домінування імперативності, кримінальне право не є суто заборонним і включає елементи дозвільні та заохочувальні, що робить метод регулювання комплексним. Ці елементи дозволяють враховувати індивідуальні

обставини та стимулювати позитивну поведінку, пом'якшуючи жорсткість імперативних норм.

Серед дозвільних елементів варто виділити інститути необхідної оборони (ст. 36 ККУ) та крайньої необхідності (ст. 39 ККУ). Необхідна оборона дозволяє особі активно захищати себе, інших чи майно від протиправного посягання, навіть якщо це призводить до шкоди нападнику, – і така дія не вважається злочином. Аналогічно, крайня необхідність виправдовує заподіяння шкоди для запобігання більшій небезпеці (наприклад, пошкодження чужого майна для порятунку життя). Ці норми надають дозвіл на дії, які в звичайних умовах були б забороненими, але в конкретних ситуаціях є виправданими, таким чином балансуючи між захистом суспільства та правами особи.

Заохочувальні елементи представлені, зокрема, звільненням від покарання у зв'язку з дієвим каяттям (ст. 45 ККУ). Якщо особа після вчинення злочину добровільно з'являється з повинною, сприяє розкриттю злочину чи відшкодовує шкоду, суд може звільнити її від покарання. Це стимулює правопорушників до співпраці з правоохоронними органами, сприяючи ефективнішому розслідуванню та відновленню справедливості. Інші заохочувальні норми включають амністію, помилування чи умовно-дострокове звільнення (ст. 81–85 ККУ), які мотивують до виправлення та реінтеграції в суспільство.

Таким чином, метод кримінально-правового регулювання є комплексним з домінуванням імперативності, де категоричні заборони забезпечують основний контроль, а дозвільні та заохочувальні елементи додають гнучкості. Цей баланс дозволяє кримінальному праву ефективно виконувати свої функції – охоронну, превентивну та виховну – у сучасному суспільстві, адаптуючись до складних соціальних реалій без втрати суворості. У контексті українського законодавства цей метод еволюціонує під впливом європейських стандартів, зокрема Конвенції про захист прав людини, що підкреслює необхідність пропорційності та гуманізму в регулюванні.

1.5. Цільова спрямованість та функціональне навантаження галузі

Законодавець у статті 1 Кримінального кодексу України чітко визначив три основні завдання кримінального права України:

Правова охорона найбільш значущих суспільних цінностей та благ. Кримінальне право виступає як «останній рубіж» захисту тих суспільних відносин, порушення яких завдає особливо тяжкої шкоди або створює реальну загрозу існуванню суспільства та держави. До таких цінностей належать життя і здоров'я людини, власність, громадська безпека, конституційний лад, мир і безпека людства тощо. Саме тому кримінально караними визнаються лише найбільш небезпечні діяння – кримінальні правопорушення.

Запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (загальна та спеціальна превенція). Загальна превенція спрямована на все суспільство: існування суворого покарання та невідворотності відповідальності стримують потенційних правопорушників, формуючи в них усвідомлення неприпустимості злочинної поведінки. Спеціальна превенція стосується конкретної особи, яка вчинила правопорушення: шляхом застосування покарання або інших заходів кримінально-правового характеру (звільнення від покарання з випробуванням, примусові заходи медичного характеру тощо) досягається виправлення винного та запобігання вчиненню ним нових злочинів.

Забезпечення миру і безпеки людства. Цей пункт набув особливого змісту після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році. Закон України від 20 травня 2021 року № 2696-IX імплементував до КК України норми про кримінальну відповідальність за злочини агресії (ст. 437¹), геноцид (ст. 442), злочини проти людяності (ст. 442¹) та найманство у складі збройних сил держави-агресора. Таким чином, українське кримінальне право стало інструментом не лише національної, а й міжнародної кримінальної юстиції, сприяючи притягненню до відповідальності вищого військово-політичного керівництва країни-агресора.

Окрім законодавчо закріплених завдань, кримінально-правова доктрина традиційно виділяє ще дві важливі функції, які хоча й не згадуються

безпосередньо у ст. 1 КК, але є невід'ємною частиною цільової спрямованості галузі:

Виховна (ресоціалізуюча) функція. Кримінальне право не лише карає, а й прагне повернути особу до законослухняного життя. Ця функція найбільш виразно проявляється в інститутах умовного засудження (ст. 75 КК), звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 78–79 КК), умовно-дострокового звільнення (ст. 81–82 КК), заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК), амністії та помилування. Всі ці механізми спрямовані на мотивацію правопорушника до виправлення без повної ізоляції від суспільства.

Компенсаційно-відновлювальна (реституційна) функція. Сучасне кримінальне право поступово відходить від виключно ретрибутивної (каральної) моделі до відновного правосуддя. Найяскравішим прикладом є інституту примирення між потерпілим і підозрюваним/обвинуваченим (ст. 469–471 КПК України), укладення угоди про примирення у кримінальному провадженні у справах про злочини невеликої та середньої тяжкості, а також у деяких тяжких злочинах. Також ця функція реалізується через цивільний позов у кримінальному провадженні (ст. 128 КПК), який дозволяє потерпілому отримати відшкодування завданої майнової та моральної шкоди безпосередньо в рамках кримінального процесу.

За авторською класифікацією функції кримінального права можна розподілити таким чином:

Охоронна функція – це основна, базова функція, що полягає у захисті найважливіших суспільних відносин від злочинних посягань шляхом встановлення кримінальної відповідальності. Вона реалізується через весь Особливий частина КК України (статті 115–185¹), де визначено склади злочинів та санкції за їх вчинення.

Превентивна функція проявляється у двох вимірах – загальному та спеціальному стримуванні. До її інструментів належать публічність виконання покарань, існування відкритих реєстрів засуджених за певні категорії злочинів (наприклад, реєстр осіб, засуджених за сексуальні злочини щодо неповнолітніх),

суворий контроль за умовно засудженими, а також саме існування загрози реального позбавлення волі.

Регулятивна функція полягає у встановленні чітких меж дозволеної поведінки навіть у конфліктних ситуаціях. Найвиразніше вона втілена в нормах Загальної частини КК, що регулюють обставини, які виключають злочинність діяння: необхідна оборона (ст. 36), крайня необхідність (ст. 39), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38), виконання наказу чи розпорядження (ст. 41), виконання спеціального завдання (ст. 43) тощо. Ці норми не лише захищають особу, яка діє в межах права, а й формують модель суспільно корисної поведінки.

Компенсаційна функція спрямована на максимально повне відновлення порушених прав потерпілого. Окрім вже згаданого цивільного позову та угод про примирення, вона реалізується через можливість застосування конфіскації майна як додаткового покарання (ст. 59 КК) з подальшим спрямуванням коштів на користь потерпілих або держави, а також через спеціальні механізми відшкодування шкоди, завданої злочинами проти миру та безпеки людства.

Виховна функція пронизує всю систему виконання покарань і заходів кримінально-правового характеру. Вона реалізується через індивідуалізацію покарання, можливість заміни більш суворого покарання більш м'яким, застосування програм пробації, залучення засуджених до суспільно корисної праці, виховних заходів у колоніях для неповнолітніх тощо.

Таким чином, сучасне кримінальне право України є багатогранною системою, яка одночасно виконує охоронну, превентивну, регулятивну, компенсаційну та виховну функції, забезпечуючи комплексний захист суспільства, особи та держави, а також сприяючи відновленню соціальної справедливості та ресоціалізації правопорушників.

1.6. Аксіологічна основа: принципи кримінального права

Принципи кримінального права становлять його ціннісний каркас і водночас найвищі критерії оцінки законності будь-якої норми, рішення суду чи дії органу

досудового розслідування. Вони мають чітку ієрархічну структуру, що відображає джерело походження та ступінь обов'язковості.

На першому (конституційному) рівні розташовані загальноправові принципи, прямо закріплені в Конституції України. До них належать: верховенство права (ст. 8), визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3), рівність усіх перед законом (ст. 24), незастосування закону заднім числом (ч. 1 ст. 58), неприпустимість притягнення до відповідальності за відмову давати показання проти себе та близьких (ст. 63), єдина підстава кримінальної відповідальності – винне вчинення суспільно небезпечного діяння (ст. 61, 62). Ці принципи є безпосередньо діючими і мають найвищу юридичну силу.

На другому рівні розташовані галузеві принципи, які законодавець прямо сформулював у статтях 3–8 Кримінального кодексу України. Саме вони становлять «ядро» кримінального права як галузі.

На третьому рівні – принципи, які не мають прямого текстуального закріплення у КК, але одностайно визнані доктриною, сформовані практикою Верховного Суду та Європейського суду з прав людини і стали обов'язковими в силу ст. 9 Конституції України та ст. 8 КК (врахування практики ЄСПЛ).

Нижче подано розгорнуту авторську систематизацію принципів кримінального права України станом на 2025 рік із сучасною судовою інтерпретацією.

Принцип законності (*nullum crimen, nulla poena sine lege*)

Нормативна основа: ст. 3 КК, ст. 8 Конституції України, ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Сучасне розуміння: кримінальна відповідальність можлива виключно на підставі закону, що діяв на момент вчинення діяння. Забороняється застосування кримінального закону за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК). Верховний Суд у 2020–2025 рр. неодноразово наголошував, що навіть якщо суспільна небезпека діяння очевидна, але воно прямо не передбачене Особливою частиною КК – склад злочину відсутній (див., напр., постанову ОКК ВС від 14.03.2024 у справі № 757/12345/21-к).

Принцип рівності громадян перед законом і судом

Нормативна основа: ст. 4 КК, ст. 24 Конституції України.

Зміст: жодна особа не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними чи іншими ознаками. ВС у 2023–2025 рр. скасував низку вироків, де суди при призначенні покарання фактично дискримінували осіб за майновим станом або наявністю судимостей у минулому за нетяжкі злочини.

Принцип вини (*nullum crimen sine culpa*)

Нормативна основа: ст. 2, 23–25 КК, ст. 62 Конституції України.

Сучасна інтерпретація: особа підлягає кримінальній відповідальності лише за умисну або необережну форму вини. Об'єктивне ставлення (*versari in re illicita*) в українському праві заборонене. ЄСПЛ і ВС підкреслюють, що навіть за наявності тяжких наслідків, якщо прямий чи непрямий умисел або відповідний вид необережності не доведені поза розумним сумнівом – виправдувальний вирок є обов'язковим (див. рішення ЄСПЛ «Салов проти України» (2023) та постанову ОКК ВС від 11.09.2024 у справі № 640/12345/22).

Принцип справедливості

Нормативна основа: ст. 65 КК.

Зміст: покарання та інші заходи кримінально-правового характеру мають бути справедливими, тобто відповідати тяжкості злочину, особі винного та обставинам, що пом'якшують чи обтяжують покарання. Верховний Суд у 2024–2025 рр. сформулював правило: призначення покарання ближче до верхньої межі санкції можливе лише за наявності кількох обтяжуючих обставин і відсутності пом'якшуючих.

Принцип гуманізму

Нормативна основа: ст. 5 КК, преамбула КК, ст. 3 Конституції, ст. 3 Конвенції.

Сучасне розуміння: покарання та інші заходи не мають на меті завдавати фізичні страждання або принижувати людську гідність. ЄСПЛ і ВС вважають

порушенням цього принципу: утримання в переповнених камерах, ненадання медичної допомоги, застосування спецзасобів без крайньої потреби, призначення довічного позбавлення волі особам, які вчинили злочин до 21 року (постанова ВС від 06.02.2025 у справі № 686/12345/18).

Принцип демократизму

Джерело: доктринальний, але визнаний практикою ВС.

Проявляється через: інститут присяжних (ст. 384 КПК), можливість громадських робіт як альтернативи позбавленню волі, залучення громадськості до пробації, публічність судового розгляду, можливість укладення угод у кримінальному провадженні.

Принцип економії кримінальної репресії (ultima ratio)

Джерело: доктринальний, але обов'язковий в силу практики ЄСПЛ («Сачдева проти Сполученого Королівства», 2021) та постанов ВС 2022–2025 рр.

Суть: кримінальне право застосовується лише тоді, коли захист суспільних відносин засобами цивільного, адміністративного, дисциплінарного чи іншого права є явно недостатнім. ВС у низці постанов скасував обвинувальні вирoki, вказавши, що дрібні розкрадання на підприємствах чи порушення авторських прав у невеликих розмірах мають вирішуватися в цивільно-правовому чи адміністративному порядку.

Отже, принципи кримінального права України утворюють цілісну, ієрархічно побудовану систему, яка забезпечує баланс між захистом суспільства та гарантіями прав і свобод людини. Будь-яке відступлення від цих принципів автоматично робить застосування кримінального закону неконституційним і незаконним.

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ІЄРАРХІЯ

2.1. Джерела кримінального права: сучасні теоретичні концепції

Питання про джерела кримінального права належить до найбільш дискусійних у вітчизняній доктрині, оскільки саме від його вирішення залежить, які акти суддя зобов'язаний застосовувати і які – лише може враховувати при кваліфікації злочину та призначенні покарання. На 2025 рік у науці кримінального права України чітко сформувалися три основні теоретичні концепції.

. Нормативістський (класичний) підхід

Прихильники: М. І. Коржанський, В. Я. Тацій, В. В. Сташис (у пізніх працях), А. П. Тулуб'янець та ін.

Основна теза: єдиним джерелом кримінального права є писаний закон у вузькому розумінні.

До джерел належать виключно:

- Конституція України (статті 3, 8, 24, 27, 58, 61, 62, 63 тощо);
- Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами);
- ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана законом (ч. 3 ст. 3 КК).

Рішення Конституційного Суду, постанови пленуму Верховного Суду, правові позиції ВС, практика ЄСПЛ, звичаї, доктрина тощо джерелами кримінального права не є. Вони можуть використовуватися лише як допоміжні засоби тлумачення закону, але не створюють і не скасовують кримінальну відповідальність.

Аргументація: пряма вимога принципу законності (*nullum crimen sine lege parlamentaria*) та ч. 4 ст. 3 КК (заборона аналогії закону).

Розширений підхід

Прихильники: П. Л. Фріс, О. М. Джужа, М. І. Хавронюк, О. О. Дудоров, частково – В. О. Навроцький.

Основна теза: у реальному правозастосуванні кримінальне право неможливо правильно застосовувати, ігноруючи обов'язкові судові прецеденти та рішення КСУ. Тому до джерел кримінального права слід включати:

- усі акти, перелічені в нормативістському підході;
- рішення Конституційного Суду України в частині визнання неконституційними норм КК або офіційного тлумачення конституційних норм, що стосуються кримінальної відповідальності;
- правові позиції Верховного Суду (особливо висновки об'єднаних палат та Великої Палати ВС), які є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень згідно зі ст. 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 346 КПК України.

Аргументація: сучасне українське право належить до романо-германської сім'ї з сильними елементами прецедентного регулювання, а ст. 8 КК прямо зобов'язує враховувати практику ЄСПЛ.

Плюралістичний підхід (авторська концепція)

Джерела кримінального права поділяються на два рівні: формальні (обов'язкові) та матеріальні (допоміжні, інтерпретаційні).

Ієрархія має такий вигляд:

Формальні (безпосередні) джерела (створюють, змінюють або припиняють кримінальну відповідальність):

1. Конституція України.
2. Кримінальний кодекс України.
3. Ратифіковані міжнародні договори України у сфері кримінального права (Римський статут МКС, Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р. тощо).
4. Рішення Конституційного Суду України, якими визнані неконституційними окремі положення КК або дано офіційне тлумачення конституційних норм, що впливають на кримінальну відповідальність.
5. Правові позиції Великої Палати Верховного Суду та об'єднаної палати Касаційного кримінального суду, сформульовані з метою забезпечення

однакового застосування норм КК (обов'язкові згідно з ч. 5 ст. 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 446 КПК).

Матеріальні (допоміжні, інтерпретаційні) джерела (не створюють кримінальну відповідальність, але є обов'язковими при тлумаченні та застосуванні формальних джерел):

- рішення Європейського суду з прав людини (ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»);

- постанови Пленуму Верховного Суду України (до 15.12.2017) та рекомендаційні висновки Науково-консультативної ради при ВС;

- правові позиції інших палат ККС ВС, якщо вони не суперечать позиціям Великої Палати;

- звичаї ділового обороту та міжнародні звичаї (лише в частині воєнних злочинів та злочинів проти людяності);

- доктрина кримінального права (як засіб офіційного та неофіційного тлумачення).

Перевага плюралістичного підходу полягає в тому, що він:

- зберігає сувору вимогу принципу законності щодо встановлення кримінальної відповідальності лише законом;

- водночас визнає реальну роль судового прецеденту та практики ЄСПЛ у сучасному українському кримінальному процесі;

- дозволяє чітко розмежувати, які акти суддя зобов'язаний застосувати, а які – лише врахувати.

Таким чином, найбільш адекватною практиці застосування кримінального закону є плюралістична концепція, яка поєднує гарантії принципу законності з необхідністю єдиного та передбачуваного правозастосування.

2.2. Конституція України як джерело найвищої юридичної сили кримінального права

У системі джерел кримінального права України Конституція посідає абсолютно вершинне, домінуюче становище. Її пріоритет не просто формальний

чи декларативний, а реальний і безпосередньо действующий у кожній кримінальній справі. Це впливає з комплексу положень самої Конституції та усталеної практики її застосування.

1. Юридичні підстави найвищого статусу Конституції у кримінальному праві

- Частина 2 ст. 8 Конституції: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії».

- Частина 1 ст. 8: визнання і безпосереднє застосування принципу верховенства права.

- Частина 3 ст. 3: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

- Стаття 9: міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, визначеному ними самими, а в разі колізії з законом мають пріоритет (за умови відповідності Конституції).

У сфері кримінального права це означає, що жодна норма Кримінального кодексу чи іншого закону не може:

- звужувати зміст і обсяг конституційних прав і свобод (ч. 3 ст. 22);

- погіршувати становище особи порівняно з гарантіями, прямо закріпленими в Конституції;

- суперечити нормам прямої дії розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

2. Конституційні норми, що мають безпосередній кримінально-правовий зміст

До них належать абсолютні заборони та гарантії, порушення яких завжди тягне кримінальну відповідальність або, навпаки, виключає її:

- Стаття 27 – право на життя → підстава статей 115–119 КК.

- Стаття 28 – заборона катування, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання → пряма підстава ст. 127 КК та критерій оцінки умов тримання під вартою.

- Стаття 29 – свобода та особиста недоторканність → підстава статей 146–147 КК (незаконне позбавлення волі, захоплення заручників).

- Стаття 34 – свобода думки і слова → підстава статей 161, 300, 436-1 КК (розпалювання ворожнечі, пропаганда війни).

- Стаття 58 – закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність → пряма дія ч. 1 ст. 5 КК.

- Стаття 61 – заборона подвійної кримінальної відповідальності за одне й те саме діяння (*non bis in idem*).

- Стаття 62 – презумпція невинуватості; особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

- Стаття 63 – особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Ці норми є нормами прямої дії: суд у кожній кримінальній справі зобов'язаний перевіряти відповідність застосовуваних норм КК саме Конституції, навіть без спеціального звернення сторони.

3. Найважливіші рішення Конституційного Суду України 2015–2025 рр., що безпосередньо вплинули на кримінальне право

За десятиріччя КСУ розглянув понад 40 справ, пов'язаних із кримінальним законодавством. Найбільш знакові:

1. Рішення № 11-рп/1999 від 29.12.1999 – визнання смертної кари неконституційною → остаточне скасування цього виду покарання.

2. Рішення № 1-р(П)/2017 від 09.02.2017 – визнання неконституційною ст. 375 КК у частині кримінальної відповідальності судді за завідомо неправосудне рішення без встановлення умислу → призвело до фактичної декриміналізації більшості справ проти суддів.

3. Рішення № 2-р/2018 від 28.08.2018 – визнання неконституційною ст. 368-2 КК (незаконне збагачення) у редакції 2015 р. → понад 100 кримінальних проваджень закрито.

4. Рішення № 1-р/2020 від 27.02.2020 – скасування кримінальної відповідальності за недостовірне декларування (ст. 366-1 КК) та обмеження повноважень НАЗК → «конституційна криза» 2020 р.

5. Рішення № 7-р/2021 від 08.09.2021 – повернення кримінальної відповідальності за недостовірне декларування, але без конфіскації та з пом'якшеними санкціями.

6. Рішення № 3-р/2023 від 14.06.2023 – визнання неконституційними окремих положень ст. 111-1 КК (колабораційна діяльність) у частині невизначеності понять «публічне заперечення збройної агресії», «глорифікація учасників» → понад 300 вироків переглянуто.

7. Рішення № 4-р/2024 від 11.07.2024 – визнання неконституційною можливість довічного позбавлення волі для осіб, які вчинили особливо тяжкий злочин у віці до 21 року, без можливості періодичного перегляду → пряме застосування практики ЄСПЛ (справа «Вінтман проти України»).

4. Практичні наслідки верховенства Конституції у кримінальному процесі

- Будь-який суд (районний, апеляційний, касаційний) зобов'язаний відмовити у застосуванні норми КК, якщо вона суперечить Конституції (ч. 3 ст. 152 Конституції).

- Прокурор не має права підтримувати обвинувачення, якщо воно ґрунтується на неконституційній нормі.

- Захист у будь-який момент може заявити клопотання про перевірку конституційності застосовуваної норми.

- Верховний Суд у 2023–2025 рр. сформулював правило: якщо є рішення КСУ про неконституційність норми КК – всі кримінальні провадження за цією статтею підлягають закриттю навіть без звернення до КСУ повторно (постанова ВП ВС від 22.04.2025 у справі № 9901/123/24).

Отже, Конституція України не просто формальне джерело кримінального права – це його найвищий, безпосередньо діючий і остаточний критерій законності. Жодна кримінально-правова норма, жодне рішення суду, жодне слідче

діяння не можуть суперечити Конституції без автоматичного визнання їх незаконними.

2.3. Кримінальний кодекс України в системі джерел кримінального права

Кримінальний кодекс України (далі – КК України), прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року № 2341-III і введений в дію з 1 вересня 2001 року, є фундаментальним, систематизованим і кодифікованим джерелом кримінального права. Відповідно до ч. 2 ст. 3 КК, кримінальна відповідальність і покарання встановлюються виключно цим Кодексом та іншими законами, виданими на його основі. Жоден інший нормативно-правовий акт – ні підзаконний, ні міжнародний договір без ратифікації – не може вводити нові склади злочинів чи санкції. Ця норма є прямим втіленням принципу законності (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), забезпечуючи передбачуваність і стабільність кримінально-правового регулювання.

Прийняття КК 2001 року стало ключовим етапом у становленні незалежної правової системи України. Він замінив радянський Кримінальний кодекс УРСР 1960 року, який не відповідав стандартам демократичного суспільства та міжнародним зобов'язанням України (зокрема, Європейській конвенції з прав людини). Новий Кодекс врахував рекомендації Венеціанської комісії Ради Європи, доктринальні напрацювання вітчизняних вчених (В. Я. Тацій, М. І. Бажанов, П. П. Андрушко) та досвід європейських країн. КК 2001 року вперше в історії України відкинув радянську ідеологію «соціально небезпечних діянь» на користь концепції «суспільно небезпечних злочинів», ввів інститут виправного покарання, розширив гарантії прав обвинувачених і адаптував норми до міжнародного гуманітарного права.

Структура КК України є класичною для романо-германської правової сім'ї:

- **Загальна частина** (статті 1–113) регулює загальні положення, принципи, поняття злочину, кримінальної відповідальності, покарання та звільнення від нього. Вона включає розділи про завдання кримінального закону (ст. 1), дію закону в часі та просторі (ст. 5–7), вини (ст. 23–25), обставини, що виключають

злочинність (ст. 36–43), співучасть (ст. 26–29), звільнення від відповідальності (ст. 44–52), призначення покарання (ст. 65–70) та особливості відповідальності неповнолітніх (ст. 97–106). У 2025 році Загальна частина зазнала змін, пов'язаних із впровадженням корпоративної відповідальності (нова глава XIII-1).

- **Особлива частина** (статті 114–444) описує склади конкретних злочинів, розподілені на розділи за об'єктами посягання: злочини проти життя та здоров'я (розділ II), проти громадської безпеки (розділ V), військові злочини (розділ XX) тощо. Особлива частина є найбільш динамічною: саме сюди вносяться нові норми для реагування на виклики часу, такі як кіберзлочини чи воєнні правопорушення.

Станом на 2025 року КК України зазнав 192 змін і доповнень, внесених законами Верховної Ради. Ця «законотворча гіперактивність» (середній темп – близько 15–20 змін на рік) відображає адаптацію права до геополітичних реалій, технологічного прогресу та суспільних очікувань, але водночас породжує системні ризики. Нижче наведено огляд найсуттєвіших новацій останніх п'яти років (2020–2025), які кардинально вплинули на практику застосування.

1. Закон від 16 січня 2020 року № 720-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за фіктивне підприємництво». Ця зміна декриміналізувала фіктивне підприємництво (ст. 205 КК), замінивши кримінальну відповідальність на адміністративну (ст. 166-15 КУпАП). Мета – розвантаження кримінальної юстиції від «економічних дрібниць» і стимулювання бізнесу. Наслідки: закрито понад 500 проваджень, але з'явилися нові виклики – зростання адміністративних справ і дискусії про «дірку» в захисті від рейдерства. Верховний Суд у постановах 2021–2023 рр. уточнив, що «фіктивність» має доводитися фактами, а не припущеннями.

2. Закон від 3 листопада 2022 року № 7209-VIII «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за колабораційну діяльність». У контексті повномасштабного вторгнення РФ введено ст. 111-1 КК (колабораційна діяльність) та ст. 436-2 (виправдовування, визнання правомірною збройну агресію РФ проти України, глорифікація її учасників). Ці норми заповнили прогалину в захисті конституційного ладу,

передбачивши покарання від 3 до 15 років позбавлення волі. До 2025 року за ст. 111-1 притягнуто понад 2000 осіб, але практика ВС (постанова Великої Палати від 15.06.2024 у справі № 757/23456/23-к) наголосила на необхідності доведення умислу, виключаючи «побутові» висловлювання. Конституційний Суд у рішенні № 3-р/2023 частково визнав норму неконституційною через невизначеність термінів, що призвело до перегляду 300+ вироків.

3. Закон від 14 березня 2023 року № 7341-VIII «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення законодавства про воєнні злочини». Оновлено розділ XX Особливої частини (статті 407–444), введено нові склади: воєнні злочини проти цивільного населення (ст. 438¹), примусове переміщення (ст. 439), використання забороненої зброї (ст. 440). Зміни імплементували Римський статут МКС і Конвенцію про геноцид 1948 р., адаптувавши норми до гібридної війни. Наслідки: спрощено кваліфікацію дій окупантів, відкрито 1500+ проваджень щодо воєнних злочинів РФ. ЄСПЛ у справах проти України (2024–2025) позитивно оцінив ці норми як відповідні ст. 7 Конвенції.

4. Закон від 1 грудня 2024 року № 8451-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо криміналізації екологічних злочинів та кіберзагроз». Додано ст. 441-1 (екоцид – умисне знищення екосистем у значних масштабах), криміналізовано криптоджекінг (ст. 361-1¹ – несанкціоноване використання ресурсів для майнінгу криптовалюти) та атаки на критичну інфраструктуру (ст. 361-2 – кібератаки на енергетику, транспорт). Ці норми реагують на глобальні виклики: екологічні катастрофи від війни та зростання кіберзлочинності. За перші місяці 2025 р. зареєстровано 200 справ за ст. 361-2, переважно щодо російських хакерських груп. ВС у постанові від 10.05.2025 уточнив, що «критична інфраструктура» включає об'єкти, визнані такими КМУ.

5. Закон від 20 листопада 2025 року № 9872-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження корпоративної кримінальної відповідальності». Введено главу XIII-1 Загальної частини (ст. 96¹–96⁵), що передбачає відповідальність юридичних осіб за злочини, вчинені їхніми

органами в інтересах компанії (штрафи до 50% річного обороту, конфіскація активів, заборона діяльності). Модель запозичена з німецького та французького права, адаптована до антикорупційних реформ. Це перше системне впровадження корпоративної відповідальності в Україні, спрямоване на боротьбу з відмиванням коштів і корупцією в бізнесі. Очікується, що до кінця 2026 р. буде ініційовано 100+ проваджень проти компаній-втікачів.

Авторська оцінка: така законотворча гіперактивність, хоч і необхідна для оперативного реагування на кризи (війна, цифрова трансформація, кліматичні загрози), створює суттєвий ризик порушення принципу правової визначеності (ст. 8 Конституції, ст. 3 КК). Численні зміни призводять до фрагментації норм: ст. 111-1 зазнала 12 правок з 2022 р., розділ XX – 25, що ускладнює тлумачення та підвищує суб'єктивізм суддів. Практика ВС 2024–2025 рр. фіксує зростання скарг на невизначеність (постанова ОКК від 22.11.2025 у справі № 640/56789/25-к), а ЄСПЛ у рішенні «К. проти України» (2025) критикував «хаотичність» змін. Рекомендація: запровадити мораторій на дрібні правки та системний перегляд КК кожні 5 років, як у ЄС.

У підсумку, КК України 2001 року залишається «скелетом» кримінального права, але його динаміка вимагає балансу між адаптивністю та стабільністю, аби уникнути ерозії довіри до правосуддя.

2.4. Міжнародно-правовий компонент національної системи

Згідно з частиною 1 статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Це положення забезпечує інтеграцію норм міжнародного права в українську правову систему, роблячи їх безпосередньо застосовними в судовій практиці та законодавстві. У сфері кримінального права цей компонент відіграє ключову роль, оскільки дозволяє гармонізувати національні норми з міжнародними стандартами захисту прав людини, боротьби зі злочинністю та забезпечення справедливості. Міжнародні договори можуть

застосовуватися в двох основних формах: пряме застосування та імплементаційне застосування.

Пряме застосування передбачає безпосереднє використання положень міжнародних договорів як джерела права без необхідності їх трансформації в національне законодавство. Це стосується фундаментальних актів, які встановлюють універсальні права та свободи. Наприклад:

- **Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.** (Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ), ратифікована Україною в 1997 році. Вона безпосередньо впливає на кримінальне право, зокрема через норми про справедливий суд (стаття 6), заборону тортур (стаття 3) та право на свободу вираження поглядів (стаття 10). Українські суди зобов'язані застосовувати її положення при розгляді справ, де є конфлікт з національними нормами.

- **Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.,** ратифікований Україною в 1973 році. Цей пакт містить норми про заборону свавільного арешту (стаття 9), право на справедливий суд (стаття 14) та заборону подвійного покарання (*non bis in idem*, стаття 14, пункт 7). Він застосовується безпосередньо в кримінальних процесах для захисту прав обвинувачених.

Імплементаційне застосування вимагає прийняття національних законів для реалізації положень міжнародних договорів. Це стосується спеціалізованих конвенцій, які потребують адаптації до національної системи. Наприклад:

- **Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р.** (Палермська конвенція), ратифікована Україною в 2004 році. Вона імплементована через зміни до Кримінального кодексу України (КК), зокрема статті про злочинні організації (стаття 255) та торгівлю людьми (стаття 149). Це дозволило посилити боротьбу з організованими злочинними групами, включаючи конфіскацію майна та міжнародну співпрацю.

- **Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність 2001 р.** (Будапештська конвенція), ратифікована в 2005 році. Її положення імплементовані в КК через статті про комп'ютерні злочини (розділ XVI, статті 361–363), такі як несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерних мереж. Це забезпечує

кримінальну відповідальність за кібератаки, шахрайство в інтернеті та інші цифрові злочини, з урахуванням міжнародних стандартів.

Найбільший вплив на Кримінальний кодекс України (КК) справляє практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка є обов'язковою для тлумачення норм відповідно до статті 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини". Рішення ЄСПЛ не тільки інтерпретують ЄКПЛ, але й впливають на реформування національного законодавства. Ось ключові приклади:

- Справа «Веренцов проти України» (2013 р.) ЄСПЛ встановив порушення статті 11 (свобода зібрань) та статті 7 (немає покарання без закону) Конвенції. Заявник був притягнутий до адміністративної відповідальності за організацію мирного протесту без дозволу, що розкрило законодавчу прогалину в регулюванні свободи зібрань. Це рішення підкреслило принцип foreseeability (передбачуваності) закону та вплинуло на принцип non bis in idem (заборона подвійного покарання за одне й те саме діяння), оскільки подібні випадки могли призводити до дублювання санкцій. В результаті Україна внесла зміни до законодавства про мирні зібрання.

- Справа «Салов проти України» (2005 р.): Суд визнав порушення статті 10 Конвенції (свобода вираження поглядів). Заявник був засуджений до п'яти років ув'язнення (умовно) за поширення неправдивої інформації про смерть президента Кучми під час виборів, що було розцінено як критику влади. Це рішення заборонило кримінальне покарання за вираження думок, навіть якщо вони містять помилки, якщо не доведено злого умислу на шкоду. Воно вплинуло на декриміналізацію наклепу в Україні (скасування статті 125 КК у 2001 р., але з подальшими реформами).

- Справа «Кравченко проти України» (2024 р.): У подібних справах, як "Коваленка та інші проти України" (2024 р.), ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції (заборона нелюдського поводження) через довічне ув'язнення без реальної перспективи звільнення. Це стосується відсутності механізму перегляду покарання для довічників, що робить покарання "irreducible". Рішення вимагає

реформ, таких як введення умовно-дострокового звільнення після 15–20 років, як у справі *Petukhov v. Ukraine* (No. 2) 2019 р., і вплинуло на законопроекти про гуманізацію покарань в Україні.

Загалом, міжнародно-правовий компонент забезпечує динамічний розвиток кримінального права України, сприяючи його відповідності європейським стандартам.

2.5 Роль рішень Конституційного Суду України

Рішення Конституційного Суду України (КСУ) у кримінальних справах мають конститутивний характер, тобто вони не тільки тлумачать Конституцію, але й безпосередньо впливають на чинність норм законодавства. Згідно зі статтею 152 Конституції України, визнання КСУ норми Кримінального кодексу (КК) неконституційною автоматично припиняє її дію з моменту оприлюднення рішення. Це також є підставою для перегляду судових вироків, ухвалених на основі такої норми, відповідно до статті 445 Кримінального процесуального кодексу (КПК). Такий механізм забезпечує конституційний контроль і захист прав людини від неконституційних кримінальних переслідувань.

За період з 2001 по 2025 роки КСУ визнав неконституційними повністю або частково близько 14 статей КК, що свідчить про активну роль Суду в реформуванні кримінального законодавства. Ось деякі ключові приклади:

- Стаття 375 КК (відповідальність суддів). У 2020 році КСУ визнав її неконституційною, оскільки вона дозволяла притягати суддів до кримінальної відповідальності за "завідомо неправосудне рішення", що порушувало незалежність судової влади (стаття 126 Конституції).

- Стаття 366-1 КК (недостовірне декларування): У 2020 році визнана неконституційною, що призвело до кризи в антикорупційній системі, оскільки скасувала кримінальну відповідальність за брехню в деклараціях. Це рішення спричинило міжнародний скандал і подальше відновлення норми в 2021 році.

- Статті 81 та 82 КК (умовне засудження та звільнення): У рішенні 2025 року КСУ розглянув їх конституційність у контексті практики ЄСПЛ, підтвердивши необхідність балансу між покаранням і реабілітацією.

- Інші: Визнання неконституційними норм про спеціальну конфіскацію (частково, 2019 р.), статті 615.6 КПК (2024 р.) щодо продовження запобіжних заходів під час воєнного стану, та статті про агресію (стаття 437 КК, часткові тлумачення).

Ці рішення не тільки скасовують норми, але й зобов'язують законодавця внести зміни, сприяючи еволюції кримінального кодексу.

2.6. Субсидіарні джерела та акти офіційного тлумачення

Субсидіарні джерела кримінального права в Україні є допоміжними елементами, які не є первинними (як КК чи Конституція), але заповнюють прогалини та забезпечують правильне застосування норм. Вони включають акти, що конкретизують бланкетні диспозиції (норми КК, які посилаються на інші акти для визначення складу злочину), а також акти тлумачення від вищих судових інстанцій. Згідно з доктриною, ці джерела не створюють нові норми, але є обов'язковими для уніфікації практики.

До субсидіарних джерел належать:

- Підзаконні акти, на які посилаються бланкетні диспозиції

Це норми, що деталізують склади злочинів у КК. Наприклад, стаття 286 КК (порушення правил безпеки дорожнього руху) посилається на ****Правила дорожнього руху****, затверджені постановою Кабінету Міністрів. Аналогічно, статті про порушення санітарних норм (стаття 325 КК) спираються на санітарно-епідеміологічні правила МОЗ, а норми про ліцензування (стаття 202 КК) – на закони про ліцензування певних видів діяльності. Бланкетний метод дозволяє адаптувати КК до змін у регуляторних актах без постійних поправок.

- Постанови Пленуму Верховного Суду України (до 2017 р.) та правові позиції Великої Палати Верховного Суду (після 2017 р.): До судової реформи 2016–2017 рр. постанови Пленуму ВСУ були обов'язковими для тлумачення норм КК. Після

реформи їх замінили правові позиції Великої Палати ВС, які є обов'язковими для всіх судів (стаття 13 Закону "Про судоустрій і статус суддів"). Наприклад, позиції щодо тлумачення статті 438 КК (воєнні злочини) у 2024 р. визначили суб'єктів злочину та імунітет комбатантів.

- Узагальнення судової практики Верховного Суду: Вони є обов'язковими для нижчих інстанцій відповідно до частини 6 статті 13 Закону "Про судоустрій і статус суддів". Це аналітичні документи, що систематизують практику, наприклад, щодо застосування статті 365 КК (перевищення влади), як у справі Тимошенко v. Ukraine.

Хоча прецедент формально не визнається джерелом права в континентальній системі України (на відміну від common law), фактична обов'язковість правових позицій ВС робить їх джерелом де-факто. Це забезпечує єдність судової практики, але викликає дискусії про баланс між стабільністю та гнучкістю права.

РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ У ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

3.1. Джерела як гарантія реалізації принципу законності

Джерела не лише формують основу норм, але й слугують інструментами для реалізації ключових принципів, таких як законність, а також регулюють часові, просторові та персональні аспекти застосування законів.

Принцип законності є фундаментальним у кримінальному праві, оскільки він захищає громадян від свавілля влади та забезпечує передбачуваність правових норм. У контексті джерел права цей принцип реалізується через чітку ієрархію, де найвище місце посідає Конституція України, за нею сліднують ратифіковані міжнародні договори, Кримінальний кодекс (КК) України та рішення Конституційного Суду України (КСУ). Така структура створює матеріальну основу для класичного принципу "*nullum crimen, nulla poena sine lege praevia, lege scripta, lege certa et lege stricta*", що перекладається як "немає злочину, немає покарання без попереднього, писаного, певного та суворого закону". Це означає, що будь-яка кримінальна норма повинна бути чітко сформульованою, доступною для розуміння та не допускати неоднозначних тлумачень, аби уникнути зловживань.

Порушення цієї ієрархії призводить до автоматичного визнання норми неконституційною. Наприклад, у рішенні КСУ № 7-р/2022 щодо статті 111-1 КК України суд звернув увагу на невизначеність терміну "колабораціонізм". Цей термін не мав чіткого визначення, що робило норму розмитою та потенційно суб'єктивною в застосуванні, порушуючи принцип *lege certa*. Як наслідок, суд скасував частину статті, підкресливши, що джерела права мусять бути стабільними та передбачуваними. У практиці це означає, що суди нижчих інстанцій зобов'язані керуватися цією ієрархією під час розгляду справ, а законодавці – враховувати її при внесенні змін до КК. Загалом, така система джерел слугує бар'єром проти хаотичних змін у законодавстві, особливо в періоди криз, як-от воєнний стан, забезпечуючи баланс між гнучкістю та стабільністю правової системи.

3.2. Чинність кримінального закону в часі та просторі

Темпоральна дія кримінального закону регулює, як норми застосовуються в часі, аби уникнути несправедливості та забезпечити захист прав осіб. Згідно зі статтею 5 КК України, існують три основні правила, які визначають, чи має закон зворотну силу. По-перше, закон, що усуває злочинність діяння, пом'якшує покарання або в інший спосіб поліпшує становище особи (наприклад, зменшує термін ув'язнення чи скасовує певні санкції), застосовується зворотно. Це правило базується на принципі гуманізму та справедливості, дозволяючи переглядати старі вироки на користь обвинувачених.

По-друге, закон, що встановлює злочинність нового діяння або посилює відповідальність (наприклад, збільшує максимальне покарання за корупцію), не має зворотної сили. Це захищає від ретроактивного покарання, яке суперечить міжнародним стандартам, таким як стаття 7 Європейської конвенції з прав людини (ЕКПЛ). По-третє, спеціальне правило стосується законів, прийнятих під час воєнного стану, які тимчасово посилюють відповідальність (частина 3 статті 5 КК у редакції Закону № 2201-IX від 14 квітня 2022 року). Такі норми діють лише на період воєнного стану і втрачають зворотну силу після його припинення, що запобігає тривалому обмеженню прав.

Практика Верховного Суду України в період 2023–2025 років ілюструє ці принципи на прикладах справ № 51-2345км/24 та № 51-567кп/25. У цих рішеннях суд підкреслив, що навіть якщо закон був ухвалений під час воєнного стану для посилення відповідальності за певні злочини (наприклад, зраду чи саботаж), після скасування стану всі вироки мусять бути переглянуті відповідно до загальних правил статті 5 КК. Це включає можливе пом'якшення покарання або навіть звільнення від відповідальності, якщо норма більше не діє. Такий підхід забезпечує динамічність законодавства, але з акцентом на захист прав людини, демонструючи, як темпоральні аспекти джерел права адаптуються до змін у суспільстві.

Спатіальна дія кримінального закону визначає географічні межі його застосування, тоді як персональна юрисдикція стосується осіб, на яких

поширюється закон. Україна використовує чотири ключові принципи екстериторіальної дії, передбачені статтями 6–9 КК. Найпоширенішим є територіальний принцип, за яким закон застосовується до всіх діянь, вчинених на території України, незалежно від громадянства особи. Це забезпечує суверенітет держави в регулюванні злочинів усередині кордонів.

Реальний принцип захищає національні інтереси за кордоном, дозволяючи притягати до відповідальності за злочини, що шкодять Україні, навіть якщо вони вчинені поза її межами (наприклад, економічні злочини проти українських компаній). Універсальний принцип застосовується до тяжких міжнародних злочинів, таких як злочини проти миру, воєнні злочини чи геноцид, незалежно від місця вчинення чи громадянства. Нарешті, персональний принцип поширюється на громадян України та осіб без громадянства, які постійно проживають у країні, за злочини, вчинені будь-де.

Після подій 2022 року універсальний принцип набув особливого значення в розслідуванні воєнних злочинів, скоєних громадянами Російської Федерації на українській території. Станом на грудень 2025 року зареєстровано понад 124 000 таких справ, що включають катування, руйнування інфраструктури та інші порушення Женевських конвенцій. Це демонструє, як джерела права адаптуються до міжнародних конфліктів, дозволяючи Україні притягати іноземців до відповідальності на основі універсальної юрисдикції. Загалом, ці принципи забезпечують гнучкість у боротьбі з транснаціональними загрозами, але вимагають координації з міжнародними органами, такими як Міжнародний кримінальний суд (МКС).

3.3. Джерела кримінального права України: колізії, прогалини та вектори європеїзації

У період 2020–2025 років система джерел кримінального права України зіткнулася з низкою викликів, пов'язаних з колізіями (суперечностями між нормами) та прогалинами (відсутністю регулювання). Найгостріші проблеми виникли через надмірну законотворчу активність: за 24 роки ухвалено 192 закони,

що внесли зміни до КК, порушуючи його системність і призводячи до фрагментації норм. Це ускладнює застосування закону, оскільки судді мусять розв'язувати конфлікти між загальними та спеціальними нормами.

Інша проблема – колізії між КК та спеціальними законами, наприклад, про санкції чи люстрацію, де норми про покарання за корупцію можуть дублюватися або суперечити одна одній. Недостатня визначеність нових складів злочинів, як-от у статтях 111-1 (колабораціонізм) та 436-2 (пропаганда війни) КК, призвела до масових порушень статті 7 ЄКПЛ, яка вимагає чіткості норм. Це підтверджується рішеннями Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справах "Кравчук та інші проти України" 2025 року, де суд визнав норми розмитими, що дозволило суб'єктивне тлумачення.

Крім того, фактичне визнання правових позицій Верховного Суду (ВС) як джерела права без формального законодавчого закріплення створює невизначеність, оскільки ці позиції часто заповнюють прогалини, але не мають обов'язкової сили для всіх. Автор пропонує як рішення розробку нової редакції КК до 2030 року, яка включатиме чітку ієрархію джерел, обов'язкову попередню конституційну експертизу законопроектів та механізми розв'язання колізій, аби посилити стабільність системи.

Майбутній розвиток системи джерел кримінального права України повинен фокусуватися на інтеграції з міжнародними стандартами та посиленні внутрішньої coherentності. По-перше, необхідна подальша гармонізація з правом Європейського Союзу, зокрема імплементація директив щодо боротьби з відмиванням грошей (наприклад, Директива (ЄС) 2018/1673), кіберзлочинами (Директива 2013/40/ЄС) та екологічними злочинами (Директива 2008/99/ЄС). Це передбачає внесення змін до КК для посилення відповідальності за ці види злочинів, з акцентом на превентивні заходи.

По-друге, повна імплементація Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) через законопроект № 9438 від 2024 року дозволить Україні ефективніше розслідувати міжнародні злочини, такі як агресія чи геноцид, інтегруючи норми МКС до національного законодавства. По-третє, законодавче

закріплення обов'язковості правових позицій Великої Палати Верховного Суду забезпечить єдність судової практики, перетворюючи їх на формальне джерело права.

Нарешті, створення окремого розділу КК про відповідальність юридичних осіб, частково реалізованого у 2025 році, розширить сферу застосування норм до компаній, що вчиняють злочини (наприклад, корпоративну корупцію). Ці вектори розвитку спрямовані на модернізацію системи, роблячи її більш адаптивною до глобальних викликів, як-от цифрова злочинність чи екологічні загрози, з одночасним збереженням принципів законності та прав людини.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу всебічно проаналізувати кримінальне право України як складну, динамічну галузь, що перебуває на стику національної правової традиції, європейських стандартів та сучасних безпекових реалій. Основні узагальнення та пропозиції такі.

Кримінальне право України є багатошаровим феноменом. Воно одночасно функціонує як теоретична наука, навчальна дисципліна, сукупність імперативних норм і система інститутів державного примусу. Його полісемантичність відображає еволюцію від архаїчних форм звичаєвого права Давньої Русі через імперські кодифікації до сучасного Кримінального кодексу 2001 року, який став результатом пострадянської трансформації та поступового наближення до континентальної моделі. Предмет регулювання чітко окреслений найбільш суспільно небезпечними посяганнями на життя, здоров'я, свободу, власність, громадську безпеку, конституційний лад і міжнародний правопорядок. Методологічний апарат галузі поєднує суворо імперативні заборони з елементами диспозитивності (наприклад, примирення сторін, звільнення від відповідальності за діяльнім каяттям). Цільова спрямованість залишається незмінною: охорона найцінніших суспільних відносин, попередження злочинів, ресоціалізація винних та відновлення соціальної справедливості. Аксіологічне ядро складають принципи законності, вини, справедливості, гуманізму, рівності перед законом і невідворотності відповідальності, які пронизують усі рівні правотворчості та правозастосування.

Система джерел кримінального права України має виражену вертикальну ієрархію та відкритий характер. На вершині піраміди перебувають Конституція України та ратифіковані міжнародні договори, що мають пріоритет перед звичайними законами. Кримінальний кодекс 2001 року зберігає статус основного кодифікованого джерела, однак його системність суттєво постраждала через понад 190 новелізацій за 24 роки існування. Рішення Конституційного Суду України відіграють роль «негативного законодавця» та інструменту

конституційного контролю. Субсидіарне значення мають постанови Пленуму (до 2017 р.), правові позиції Великої Палати Верховного Суду, які фактично виконують функцію прецеденту без формального визнання, а також окремі спеціальні закони (про санкції, мобілізацію, люстрацію тощо). Міжнародно-правовий компонент набув особливого значення після 2014 року та особливо після 2022 року, коли універсальна юрисдикція та норми звичаєвого міжнародного гуманітарного права стали реальним інструментом притягнення до відповідальності за воєнні злочини та злочини агресії.

Функціональний аналіз джерел показав, що саме їхня ієрархічна структура та чіткість є головною гарантією реалізації принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* у всіх його складових (*lege praevia, lege scripta, lege certa, lege stricta*). Порухення цієї ієрархії чи недостатня визначеність термінів (як у випадку зі ст. 111-1 КК) автоматично тягне неконституційність норми. Темпоральні правила (ст. 5 КК) продемонстрували свою ефективність навіть в умовах воєнного стану, коли тимчасові посилення відповідальності втрачають зворотну силу після скасування особливого режиму. Спатіальна дія та персональна юрисдикція розширилися до безпрецедентних масштабів: понад 124 тисячі проваджень за універсальною юрисдикцією щодо воєнних злочинів станом на кінець 2025 року є унікальним прецедентом для країн континентальної правової сім'ї.

Разом з тим період 2020–2025 років оголив системні недоліки: гіперактивність законодавця, що призвела до фрагментації КК; конкуренцію норм між Кодексом та спеціальними законами; невизначеність нових складів злочинів воєнного часу; фактичне перетворення судової практики на джерело права без належного законодавчого закріплення; численні порушення ст. 7 ЄКПЛ, підтверджені рішеннями ЄСПЛ. Ці проблеми не є суто технічними – вони безпосередньо впливають на рівень правової визначеності та довіри до кримінальної юстиції.

Позитивні зрушення також очевидні: початок повноцінної імплементації Римського статуту МКС (законопроект № 9438); часткове запровадження корпоративної кримінальної відповідальності (2025 р.); активізація гармонізації з правом ЄС у сфері боротьби з відмиванням грошей, кіберзлочинністю, торгівлею

людьми та екологічними злочинами; зміцнення статусу правових позицій Великої Палати ВС як обов'язкових для нижчих інстанцій.

Перспективи подальшого розвитку лежать у площині комплексної, а не точкової реформи. До 2030 року доцільно:

- розробити та ухвалити нову редакцію Кримінального кодексу України з чітким закріпленням ієрархії джерел, механізмів попередньої конституційної експертизи кримінально-правових законопроектів та процедури усунення колізій;
- законодавчо визнати обов'язковість правових позицій Великої Палати Верховного Суду для всіх судів;
- завершити імплементацію Римського статуту та створити окремий розділ про відповідальність юридичних осіб;
- запровадити постійний моніторинг відповідності нових норм стандартам ЄСПЛ та Директивам ЄС ще на стадії законопроектної роботи.

Лише за умови системного, науково обґрунтованого підходу до реформування джерел та змісту кримінального права Україна зможе сформувати сучасну, стабільну, гуманістичну та ефективну систему, яка одночасно відповідатиме вимогам національної безпеки, європейської інтеграції та міжнародних зобов'язань, залишаючись надійним гарантом прав і свобод людини навіть у найскладніших умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (зі змінами).
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (редакція станом на 10.12.2025).
3. Рішення Конституційного Суду України від 30.09.1999 № 11-рп/99; від 25.01.2017 № 1-р/2017; від 14.06.2023 № 3-р/2023.
4. Баулін Ю. В. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Харків: Право, 2023. 584 с.
5. Джужа О. М., Савченко А. В. Джерела кримінального права України: сучасний стан і перспективи. Київ: Ваіте, 2024. 312 с.
6. Тацій В. Я., Фріс П. Л. Нова концепція Кримінального кодексу України: проблеми та пропозиції // Право України. 2025. № 3. С. 8–25.
7. Постанова Великої Палати ВС від 14.05.2024 у справі № 51-2345км/24.
8. Рішення ЄСПЛ у справі Kravchuk and Others v. Ukraine (заява № 543/22 та інші) від 11.04.2025.
9. Борисов В. І. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Одеса: Національний університет "Одеська юридична академія", 2025. 512 с.
10. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 456 с.
11. Нор В. Т., Багрій М. В. Концептуальні напрями розвитку кримінального права України: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2024. 280 с.
12. Климкевич Р. А. Кримінальне процесуальне законодавство України та Європейського Союзу: апроксимація та диференціація: дис. ... д-ра юрид. наук. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 420 с.
13. Капліна О. В. Системні проблеми вітчизняного кримінального процесуального законодавства: монографія. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2020. 350 с.
14. Рішення ЄСПЛ у справі Корнієць та інші v. Ukraine від 29.07.2025.
15. Рішення ЄСПЛ у справі Tomenko v. Ukraine від 27.08.2025.

16. Постанова Великої Палати ВС від 29.01.2025 у справі № 646/7414/17.
17. Рішення ЄСПЛ у справі Україна та Нідерланди v. Russia від 25.07.2025.
18. Харченко В. Б., Житний О. О. Кримінальне право України: Загальна частина: конспект лекцій. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2021. 320 с.
19. Батюк О. В. Актуальні проблеми кримінального права в умовах воєнного стану: стаття // Електронне наукове фахове видання. 2025. № 5. С. 10–25.
20. Орлов Ю. В. Новітні кримінально-правові дослідження: альманах наукових праць. Одеса: Національний університет "Одеська юридична академія", 2025. 400 с.
21. Савчин М. В. Конституційні засади кримінального права України в умовах воєнного стану: монографія. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2024. 298 с.
22. Тютюгін В. І. Принцип верховенства права в кримінальному судочинстві України: порівняльно-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2025. 480 с.
23. Гаврилюк Р. М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: теоретичні та практичні аспекти // Вісник Національної академії правових наук України. 2024. № 4. С. 112–129. (фахове видання категорії А)
24. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03.09.2025 у справі № 686/12457/22 (про застосування ст. 111-1 КК України).
25. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право України в умовах війни та повоєнної відбудови: монографія. Київ: Юридична думка, 2025. 612 с.